

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

ПРО СІВЕРЯН**(МІСЦЕВИЙ МАТЕРІАЛ ДО КОНСПЕКТУ ЛЕКЦІЙ З КУРСУ “ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”)***

Першим достовірно відомим слов’янським населенням на нашій землі були сіверяни. Вперше вони згадуються у давньоруських літописах в недатованій частині, тобто літописець Нестор, який писав свою “Повість временних літ” на початку XII століття, переоповів матеріали інших джерел про давні події:

...те же Словене пришедше седоша по Днепру и нарекошася Поляне, а друзии Деревляне зане седоша в лесех, а друзии седоша межии Припетью и Двиною и нарекошася Дреговичи и инии седоша на Двине и нарекошася Полочане речькы раде втечеть въ Двину именемъ Полота от сея прозвашася Полочане.

Словене же седоша около озера Илмеря и прозвашася своимъ именемъ и сделаша городъ и нарекоша и Новъгородъ а друзии же седоша на Десне и по Семи и по Суле и нарекошася Северо и тако разидеся Словенскъ языкъ темъ же и прозвася Словеньская грамота.

Отже, можна досить аргументовано припустити, що сіверяни як окремих потужний племінний союз з’являються на Лівобережжі Дніпрадесь у VII-VIII ст.

Походження **імені** сіверян вчені пов’язують з кількома гіпотезами. Згідно однієї, - сіверяни займали територію, що по відношенню до столиці - Києва, була на півночі, тобто на “сівер”. Інші вважають, що в цьому етнонімі відбилася ознака кольору одягу, в який начебто вдягалися сіверяни.

У деяких східних мовах, зокрема іранській (“siv”), *сівер* означає - “чорний”. Є й інші більш-менш обгрунтовані версії. Характерно, що у XVI-XVII ст. на Путивльщині, Роменщині та більш південно-східних територіях (нині - південь Сумщини та західні райони Харківщини) фіксувалася невелика група жителів, що називалися севруками. Остання назва однозначно трактується мовознавцями як похідна від *сівер* (сіверук-севрук).

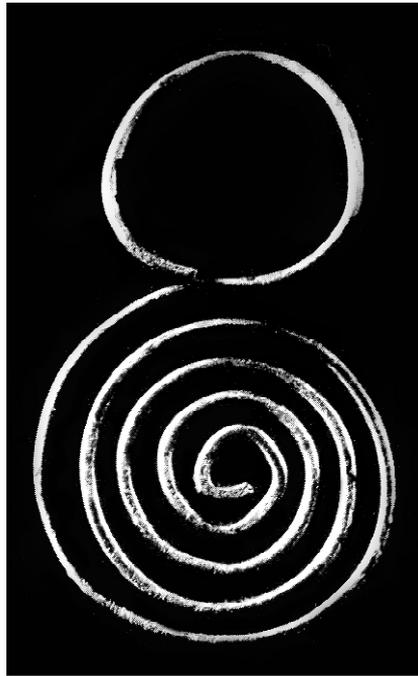
Жили сіверяни на берегах річок Десна, Сейм, Сула, Псел, Ворскла та Сіверський Донець. На заході їхня територія межувала з землями полян, на північному заході - з радимичами, на північному сході - з в’ятичами. Південні та південно-східні околиці землі сіверян виходили у степи, де панували кочовики. Цей напрямок - регіон Сіверського Донця, Ворскли та Сули - був особливо небезпечним. Захищаючи ці порубіжні землі, сіверяни виконували подвійну історичну місію - обороняли кордони своєї власної землі і одночасно - південно-східні межі всього слов’янського світу.

*Роботу виконано в рамках держбюджетної теми №108.01.03.06-08 - “Історичні етапи заселення і формування державних структур на території Північно-Східної України (з давніх часів до кінця 18 ст.)”.

**М.О.Макаренко (праворуч) разом з директором Роменського краєзнавчого музею
М.М.Семенчиком на розкопках городища Монастирище.
На передньому плані розкопана пiчка. 1924 р.**

На Сумщині існують десятки об'єктів, що мають відношення до сіверян. Найбільш відомими є археологічний комплекс Крейдище (у науковій літературі він отримав назву Зелений Гай) на околиці Сум, городища Новотроїцьке біля Лебедина та Монастирище у Ромнах, низка городищ у Путивлі, на Пслі, у Поворсклі.

Сіверянське скроневе кільце

Життя в постійній небезпеці накладало свої вимоги щодо будування фортець, тобто укріплених потужними валами та ровами городищ. Під час нападу ворогів мешканці навколишніх селищ збігалися під захист таких укріплених городищ. Свідками тих подій є велика кількість населених пунктів, розташованих на високих берегах річок. І сьогодні їхні укріплення вражають своїми розмірами, хоча треба пам'ятати, що з тих часів минуло щонайменше тисячу років - ґрунт просів, вали осунулися, рови позапливали та позаростали. Колись на валах стояли міцні дубові частоколи висотою 3-5 метрів з баштами-городнями.

Як правило, **городища** зводилися на мисах, а з напільного боку, тобто з тильної сторони, до них примикали **селища**. Саме між городищами та селищами споруджувалися оборонні укріплення - вали та рови. Селища були значно більших розмірів, ніж городища - в них проживала більшість населення.

Звичайно, може виникнути питання, як вдалося ототожнити літописних сіверян з мешканцями, що залишили конкретні археологічні пам'ятки.

Серед слов'янських старожитностей 2-ї пол. I тис. н.е. на Лівобережній Україні, і зокрема на Сумщині, головне місце посідають пам'ятки волинцевської (VII-VIII ст.) та роменської (VIII-X ст.) культур, носіями яких і були сіверяни.

Ще на початку XX ст. видатний український та російський вчений, уродженець Роменщини М.О.Макаренко досліджував могильник неподалік с.Малі Будки на Недригайлівщині. Вже тоді талановитий дослідник звернув увагу на деякі риси, що відрізняли цей об'єкт з-поміж інших. Тоді ці пам'ятки

визначалися як пізній варіант культури *полів поховань*. Лише згодом, у 40-50-х роках Д.Т.Березовець, який проводив розкопки біля с.Волинцеве на Путивльщині та інших об'єктів, виділив ці старожитності у окрему групу, що й дістала назву **волинцевської**. Пізніше дослідженням волинцевських та роменських пам'яток регіону займалися І.І.Ляпушкін, Д.Т.Березовець, В.Й.Довженок, П.М.Третьяков, Є.О.Горюнов, О.П.Моця, С.П.Юренко.

Глибоко і детально розкривається цей період історії у працях О.В.Сухобокова. Дослідник протягом кількох десятиріч проводив розкопки на багатьох городищах і селищах роменської культури, що знаходяться на Сумщині та Полтавщині. На Сумщині це городища Ніцаха, Кам'яне, Курган, Червоний Ранок, ціла низка об'єктів навколо Путивля і в самому місті, на околиці Сум.

Найбільше пам'яток цієї культури виявлено в річковій системі Десна-Сейм, хоча зустрічаються вони і на прилеглих територіях.

На Сумщині відомо десятки волинцевських пам'яток, що представлені неукріпленими поселеннями, могильниками та скарбами. Поселення, як правило, розміщені на знижених ділянках річкових терас та на пагорбах річкових долин, поблизу водойм та зручних для землеробства угідь. Така ситуація дозволяла використовувати ділянки землі тривалий час без додаткових удобрень, оскільки під час повеней ґрунт збагачувався наносами мулу.

Відсутність укріплень на волинцевських поселеннях свідчить про мирний період - не від кого було оборонятися. Пізніше картина значно змінилася.

О.В.Сухобоков (праворуч) під час археологічних досліджень під Сумами. 1987 р.

В середині VII ст. на південному сході Східної Європи утворюється Хазарський каганат, і з часом сіверяни, в'ятичі та радимичі стають його данниками.

У 1901 р. М.О.Макаренком було відкрито ще одну археологічну культуру, що теж різнилася поміж інших цілою низкою своєрідних ознак.

Орнамент на посудині роменської культури. Малюнок М.О.Макаренка

Головними рисами цієї культури були спіралевидні скроневі кільця та хвилясті лінії *гусеничкою*, що прикрашали посуд. М.О.Макаренку вдалося визначити територію поширення цих пам'яток і час їхнього існування, а також - це принципово важливо, - що носіями цієї культури були сіверяни - наші далекі предки. Особливо детально ним було досліджено городище Монастирище у Ромнах. Тому й назву ця археологічна культура дістала роменської. Пізніше, вже після війни, Д.Т.Березовцем було продовжено роботу М.О.Макаренка.

Нині деякі дослідники схильні розглядати волинцевську та роменську культури як два етапи однієї культури, носіями якої і були сіверяни.

Більше того, є підстави саму цю культуру називати сіверянською, тобто замість дещо умовних визначень, що базуються на географічних назвах (волинцевська та роменська), ввести термін, в основі якого лежить етнонім. Так, говорячи про волинцевсько-роменську культуру, О.В.Сухобоков зазначає, що її

умовно слід було б називати сіверянською: адже не можна на карті колишньої давньоруської держави вказати ще один регіон, крім лівобережно-дніпровського лісостепу, де б літописним повідомленням так точно кореспондували археологічні матеріали і котрий зберігав би стародавню племінну назву його мешканців протягом довгих століть ("Северия" на картах XVII ст. та у документах XVI-XVII ст.). Гадаю, що така назва відповідала б історико-культурному змістові самого поняття; в усякому разі її можна прийняти як робочу - для термінологічної зручності.

Основним визначальним (хронологічно і типологічно) фактором археологічних культур є посуд. Його форма, тісто, способи випалювання, орнаментация є надзвичайно стійкими і характерними лише для конкретних культур. **Посуд** роменської культури був переважно ліпним, лише наприкінці існування цієї культури (тобто на початку одержавлення сіверянських земель київською адміністрацією) з'являється гончарний.

Посуд роменської культури має своєрідну **орнаментацию**. Під час розкопок городища Монастирище в печі однієї з землянок було знайдено багато уламків посуду, серед них кілька, що підходили один до одного і склали частину великого горщика. М.О.Макаренко склеїв ці уламки і зробив чудовий графічний малюнок, що, окрім суто наукового значення (детально показано візерунок, фактуру тіста), являє собою ще й мистецький твір. Дослідник акцентував увагу на орнаментации керамічних виробів роменської культури, підкреслюючи:

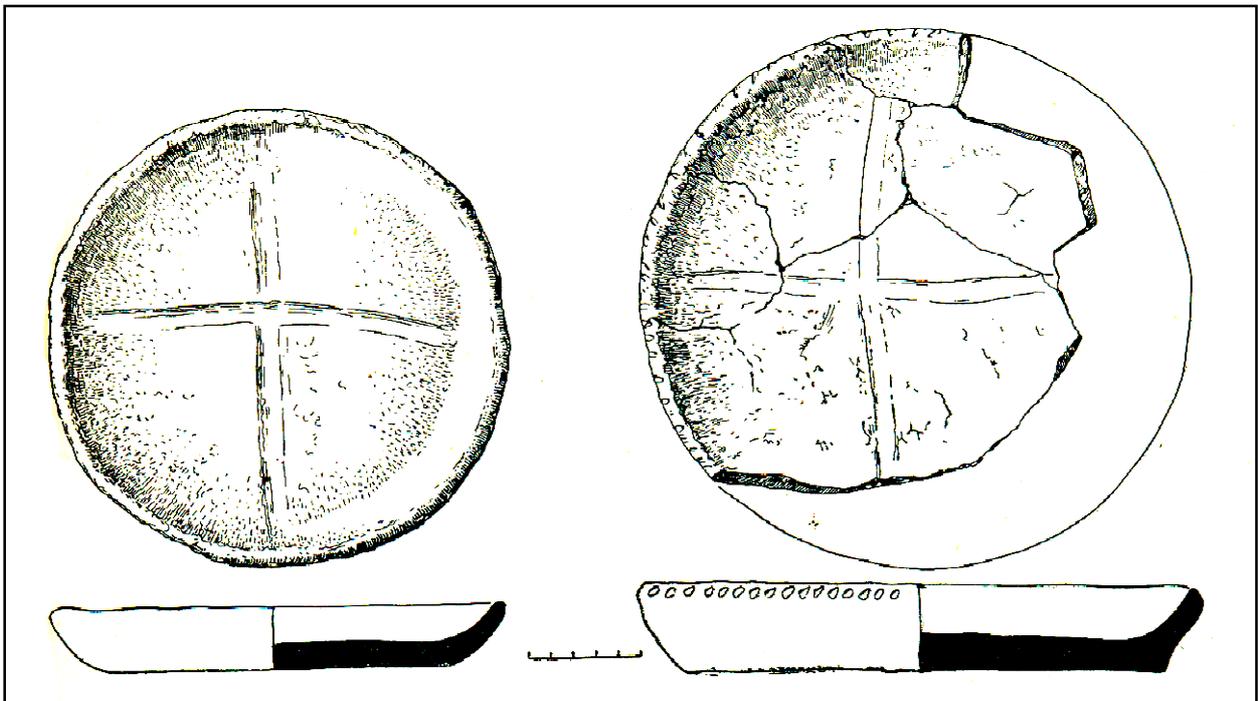
Особливу-ж увагу звертають на себе ті цікаві узорі, якими покрита майже кожна посудина, велика й мала, чи то глечик, чи сковорода /.../ Велика любов мешканця городища Монастирище до окрас яскраво виступає в керамічному виробництві, можливо найпродуктивнішому і що найбільш відповідає потребам людності того часу. Тут часто помітно, як чоловік захоплювався красою. Він бажав її і дбав про те, аби краса була навкруги його, навіть на тих звичайних речах, на які в сучасний момент не звертає увагу людність.

Тоді ж на Монастирищі М.О.Макаренко звернув увагу на досить рідкісний випадок:

Глина, що служила матеріалом для посуду, завжди нехитрого гатунку: погано вимішана, не завжди гарно випалена, в більшості має багато домішки шамота, який виділяється великими шматками. Крім шамота, в одному з великих уламків з чорної глини, а також і в де-яких червоних черепках, була свого часу покладена в великій кількості домішка якогось зерна, близького своєю формою до проса, яке під час опалення вигоріло, залишивши після себе правильної форми пустоти з дуже гладенькими стінками, на яких помітна (в дуже збільшене шкло)

Однією з особливостей посуду сіверян є також наявність великої кількості сковорідок. Це невеличкі (діаметром до 25 сантиметрів, висотою стінок 3-4 сантиметри) глиняні посудини, схожі на сучасні металеві, але без ручок, з відносно високими хвилястими краями. На деяких з них ще до обжигу по сирій глині було прочерчено хрест - знак сонця. Б.О.Рибаков вважав, що ці сковорідки створювалися для випічки святкових млинців під час святкування масляни. Дійсно, сама їхня форма, а отже і млинців, що в них випікалися, нагадували сонце. Цим весняним святом - масляною, коли палили багаття, спалювали чучела-солом'яники зими та скидали у річки вогнені колеса, - відзначали смерть старого, зимового сонця і народження нового - літнього.

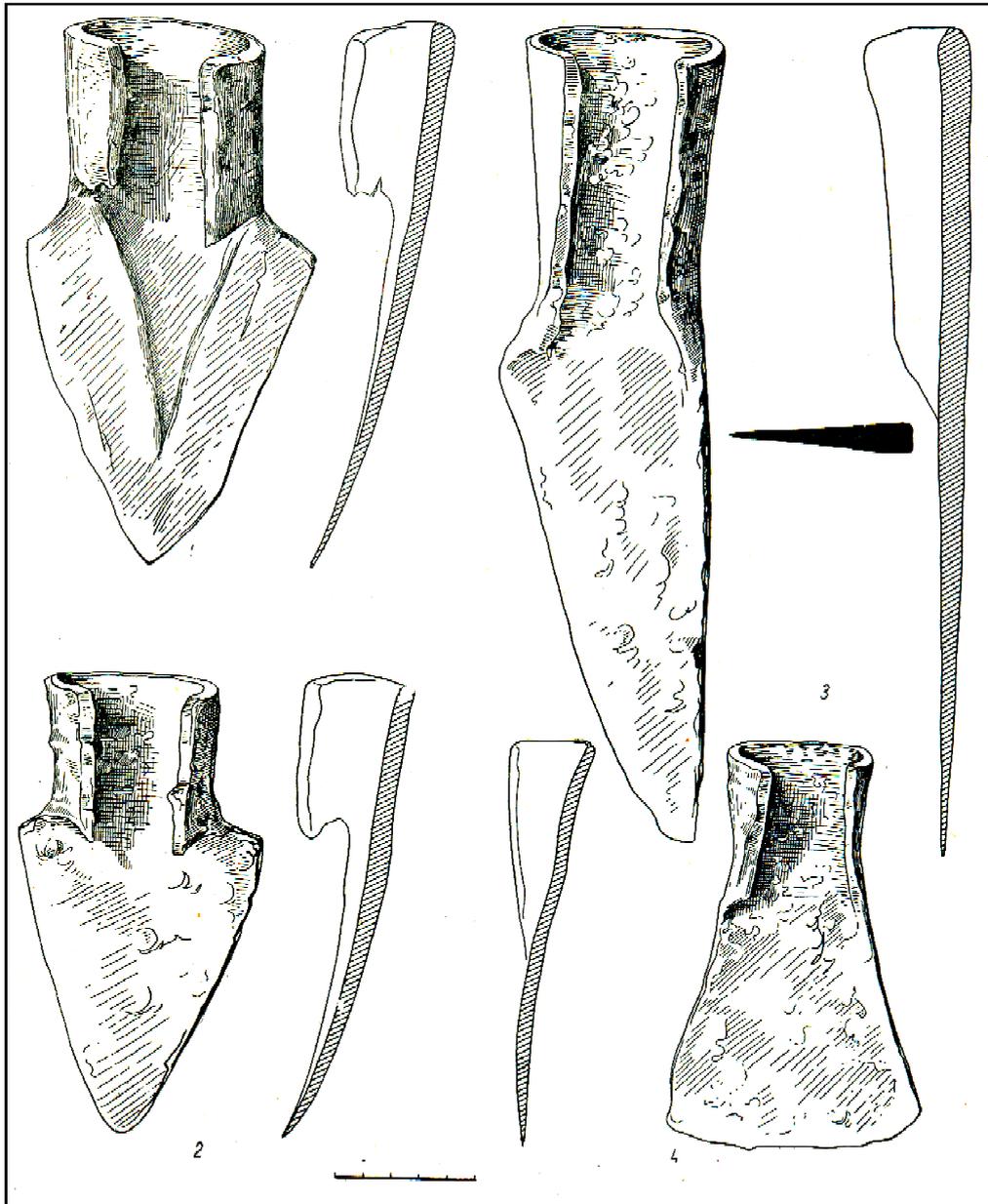
Сковорідки з городища Новотроїцьке (за І.І.Ляпушкіним)

Свято масляної було головним серед березневої коляди - в давнину саме тоді розпочинали польові роботи - оранку і сівбу, тобто відкривали новий цикл сільськогосподарських робіт, а отже і новий календарний рік. В язичеські часи це було тоді, коли день починав перемагати ніч, тобто ставав довшим за останню. Фізично це відбувалося після весняного рівнодення, так званої астрономічної весни, коли 21/22 березня день дорівнював ночі (по 12 годин). Пізніше, після введення християнства на Русі (988 р.) великий піст, що розпочинався то у лютому, то у березні, відсунув язичеську масляну від її традиційної, природньо обумовленої дати. Нині масляна - одне з улюблених народних свят, і хоча її хліборобсько-промислова символіка призабулася, сонячні, обов'язково щиро змащені маслом млинці, залишаються її неодмінним атрибутом.

Сіверянські *сонячні* сковорідки трапляються археологам на багатьох пам'ятках роменської культури, зокрема кілька їх було знайдено під час розкопок І.І.Ляпушкіна на городищі Новотроїцькому.

О.В.Сухобокову на підставі аналізу багатьох керамічних комплексів вдалося створити типологію роменської кераміки. Вчений поділяє її на дві великі групи: кухонний (горщики, миски, сковорідки) та столовий і тарний (імпортований посуд салтівської культури та амфорний з міст Причорномор'я та Приазов'я).

Землеробські знаряддя з городища Новотроїцьке (за І.І.Ляпушкіним)

Поховальна урна з могильника біля с.Волинцеве на Путивльщині.
Зібрання Путивльського краєзнавчого музею

Детальний аналіз, проведений дослідником, можливо, дозволить з часом з'ясувати не лише суто *кулінарні смаки* наших предків, а й вийти на рівень узагальнень, тобто приблизно встановити кількість вживання і сортамент зернових, молочної та м'ясної продукції, з'ясувати напрямки торговельних шляхів.

Також на основі такого аналізу посуду простежуються культурний генезис і зв'язки носіїв роменської культури, спадкоємність і новації у виготовленні посуду.

Головним заняттям сіверян було **сільське господарство**. На багатьох пам'ятках археологи виявляють знаряддя для обробки ґрунту - наральники, а також для збору врожаю - серпи та коси. Вирощували наші предки яру та озиму пшеницю, жито, просо, ячмінь, коноплю та льон. Рідше - горох та ріпу. Зберігали зерно у спеціальних ямах-погрібах, що знаходилися неподалік жител. Вони так і називалися - "житні ями". На деяких городищах знайдені обгорілі зерна пшениці та жита.

Значення **скотарства** було досить вагомим - в стаді переважала велика рогата худоба, свині. Розводили сіверяни також кіз та коней.

Так, на городищі біля села Волинцеве на Путивльщині було виявлено кістки 101 особини домашніх тварин. В.Й.Довженок, під керівництвом якого проводилися розкопки у 1948 році, підрахував, що тут розводили свиней (42%), овець та кіз (20%), корів (19%), коней (12%). Також утримували собак (7%).

Менш помітну, але все ж досить значну роль відігравали різноманітні **промисли**, серед яких головними були мисливство та рибальство. Кісток диких тварин виявлено майже втричі менше (від 39 особин) - це свідчить, що м'ясними продуктами місцеве населення забезпечувало себе переважно

за рахунок домашніх тварин, а полювання мало другорядне значення. Полювали на оленя, лося, тура, ведмедя, зубра, кабана, козулю, бобра, лисицю, куницю. М'ясо останніх в їжу не використовували. Хутро бобрів було одним з головних предметів обміну.

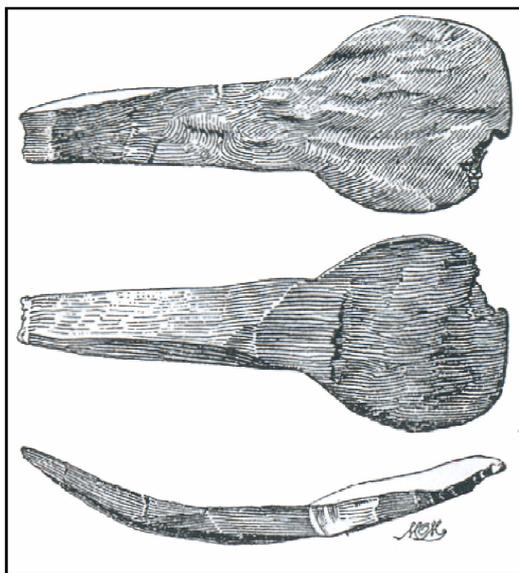
Рибу ловили на гачки та били остенями. Використовували й сіті. На наших річках ще до порівняно недавнього часу водилися такі великі риби, як осетр та білуга.

Займалися сіверяни і бортництвом та збиранням грибів, горіхів, ягід. У неврожайні роки часто збиральництво залишалось єдиним порятунком від голоду. Значне місце у господарстві сіверян займало **виробництво заліза** та металообробка. Лісостепова зона сприяла розвитку металургії - в лісах було досить деревини, необхідної для виробництва деревного вугілля, а річкові заплави, стариці та болота були багаті на болотну руду.

Житлами сіверян були напівземлянки, тобто заглиблені на 0,5-1м у землю чотирикутні споруди площею від 10 до 35 м². Стіни були викладені дерев'яними колодами. В середині споруджувалася піч, що топилася по-чорному.

Ховали своїх померлих сіверяни у **могилах-курганах**. До того ж ховали власне не тіла небіжчиків, а урни з рештками, що залишалися після кремації. Це досить точно описує і літопис: “мертвеца сожижаху и посемиь собраше кости сложаху в судину и поставяху на стлпъ на путех”.

Така картина досить точно простежується і на археологічних матеріалах розкопок волинцевської культури. Так, Д.Т.Березовець, описуючи свої дослідження Волинцевського могильника, підкреслював, що померлого спаливали на стороні, тобто за межами могильника. Потім перепалені кістки, попіл та речі, що не згоріли, складали в урни-горщики і закопували у землю. Вчений підкреслював: “цікаво відзначити, що в жодному похованні [в цей сезон було розкопано 19 поховань - В.З.] не було знайдено цінних предметів, які б мали сліди діяння вогню”. Проте різні речі, непошкоджені вогнем, все ж трапляються в урнах-похованнях.

Кістяна ложка з городища Монастирище. Малюнок М.О.Макаренка

Це свідчить, що ці речі були особливо важливими для померлого і їх докладали в урни вже після кремації. Ці урни не мали кришок, що є цілком логічним для язичеських вірувань - такий обряд передбачав звільнення разом з димом і душі померлого.

Саме при сіверянах на нашій території спостерігається процес відокремлення ремесел від сільського господарства. Про це свідчить висока майстерність ковалів, ювелірів, кісторізів, яку можна було набути лише займаючись цими ремеслами професійно. Наприклад, на городищі Монастирище було знайдено багато різноманітних виробів з кістки, що виготовлялися місцевими майстрами. Серед знахідок - і *напівфабрикат*-заготовка. Ось як М.О.Макаренко описує цю річ:

...на городищі, трапилась одна кістяна ложка, остільки примітивних форм, що її скоріше можна було-б захувати до заготовок для такої ложки. Виконана вона, здається мені, з черепної кістки якоїсь великої животини, тому що внутрішня її поверхня має такі горбочки й долинки, які дійсно відповідають тим кістяним частинам, що призначені переховувати мозок.

Займалися сіверяни і **торгівлею** - на їхніх селищах, городищах, могильниках археологи знаходять східні монети, прикраси, посуд, що потрапляв на нашу територію з південного сходу, півдня в обмін на місцеві товари.

Ювелірні вироби з могильника біля с.Зелений Гай (Крейдиче).
Розкопки О.В.Сухобокова та О.П.Моці. 1983 р.

Інколи коштовний камінь, такий як сердолік, потрапляв сюди навіть з території Середньої Азії. Цікаво, що завозили і вже готові вироби - намисто, а інколи і просто сировину, так би мовити, напівфабрикати - шматки каменю, який вже тут, на місці, підлягав детальній обробці.

Територія Сумщини, тобто основна зона мешкання сіверян, підпадала під політичний та економічний вплив салтівської археологічної культури, носіями якої були алано-булгарські племена, які в свою чергу, входили до складу потужного Хазарського каганату. Деякий час сіверяни знаходилися під владою каганів, яку на місцях впроваджували намісники-тудуни. Очевидно, цим і пояснюється повідомлення літопису про похід київського князя Святослава на сіверян, що слід розглядати скоріше як політичну акцію, головною метою якої була демонстрація сили хазарам. Після цього сіверяни приєднуються до інших племінних союзів, що підлягали Києву.

Знаходячись на околиці Давньоруської держави, сіверяни досить повільно прилучалися до загальноруської культури, політичним та ідеологічним центром якої був Київ. Цей процес проходив дещо скоріше на землях, розташованих ближче до центру - в межиріччі Дніпра-Десни. Регіон же Сули-Сіверського Донця ще тривалий час зберігав притаманні роменській культурі риси, які об'ємно простежуються навіть на початку XI сторіччя.

Ціною тривалої боротьби, що призвела до запустіння цілих великих районів, загибелі більшості роменських поселень, степовикам вдалося поступово проникнути у внутрішні землі держави. Тому, як сповіщає літопис, Володимир Святославич почав будувати міста на річках, що протікали по землі сіверян.

З цього часу, власне, і починається одержавлення середнього Лівобережжя Дніпра і початок становлення могутньої Київської держави з красивим і могутнім ім'ям - Русь.

ЛІТЕРАТУРА

- Макаренко М.О. Городище Монастирище. - К., 1925. - 24 с.
Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. - М., 1948. - С.668.
Довженко В.Й. Розкопки біля с.Волинцевого, Сумської області. - Археологічні пам'ятки УРСР. Т.ІІІ. Ранні слов'яни і Київська Русь. - К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1952. - С.251-270.
Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. - М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958. - С.42-43, 115-127, 218-231 и др.
Сухобоков О.В. До часу виникнення міста Ромен. Археологічні розвідки // Пам'ять століть. - 2001. - №3. - С.11-21.
Сухобоков О.В. Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської археологічної культури) // Археологія. - 2004. - №4. - С.71-85.
Терпиловський Р.В. Давні слов'яни та їх сусіди // Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л.Л.Залізняка, О.П.Моця, В.М.Зубар та ін.; за ред. Л.Л.Залізняка. - К.: Либідь, 2005. - С.344-426.
З історії археологічних досліджень у Посуллі в 20-х роках XX ст. / Передмова, упорядкування і коментарі Н.А.Німенко та В.Б.Звагельського // Сумська старовина. - №XVIII-XIX. - 2006. - С.180-206.